SZENDE TAMÁS

Nyelvbotlások: a nyelvtudomány Rubik-kockája

This paper gives a critical overview of the research recently done by Hungarian linguists on the topic of 'slip-of-the-tongue'. The focus is on theoretical and methodological problems and also on their possible solutions: (i) Vague terms and uncertainties in their interpretation (even in the definition of the basic concept) should and can be clarified. (ii) The range of indications resulting in slips-of-the-tongue should be extended to the magnitude of (dominant) distinctive features. (iii) The analysis of the steps one makes to arrive at the right lexical component in 'tip-of-the-tongue' type sudden stops reveals the way the organisation of the speech process functions.

KEYWORDS: lapsus linguae, Hungarian, reconstruction of word-level phonological representation, real-time search for lexical units in fluent speech, data processing in perception

KULCSSZAVAK: lapsus linguae, a szó szintű fonológiai alapalak helyreállítása folyamatos beszédben, szókeresés, a beszédfolyamat tervezése, visszacsatolás a beszédpercepcióban

A nyelvbotlások megértése és magyarázata több részdiszciplínát vonz. Egyre bővülő körükből a legfontosabbak: a pszicholingvisztika, a hangtan és a lexikológia, a gyermeknyelv- és az univerzálékutatás, a nyelvtipológia és -történet, valamint az újabban mindinkább teret nyerő nyelvpatológia. A határterületek metszéspontjában a nyelvbotlások módszeres kutatása autonóm ágazattá érlelődött mintegy százéves történetének folyamatában, amelyet Huszár Ágnes (2005: 46–69) tekint át kismonográfiájában. A munka egyike azoknak a publikációknak, amelyek Magyarországon szinte egy időben állították reflektorfénybe az elvitathatatlan jelentőségű tárgykört. Időszerű, és esélyt kell találnunk arra, hogy a felmerülő módszertani és tartalmi problémákat tisztázzuk, mielőtt azok a távlatok vakfoltjaivá válnak. Időszerű azonban az is, hogy lehetségesen új megközelítésekre mutassunk rá. A dolgozat egy ilyennek a lehetőségét is jelzi, amellyel az itt tetemre hívott munkák eddig még nem éltek.

1. Terminológiai kérdésekkel csupán annyiban van értelme foglalkozni, amennyiben azok fogalomköri vonatkozásúak. (Tehát nem törődünk azzal, hogy melyik műszó a „helyesebb": 'megakadás' vagy 'elakadás', noha mindkét terminus alapigéjének telikus/atelikus jellegével és annak mértékével kapcsolatosan indítható volna vita.) Lényegesnek tartjuk viszont azokat, amelyek az adatok interpretálását, a típusok osztályozását és a jelenségek okmagyarázatának útjait illetik.

1.1. A nyelvbotlások létrejöttének nyomon követésében az egyik eredeti koncepció nyelven kívüli, végső soron freudi ihletésű. Fónagy Iván „A mindennapi élet pszichopatológiá"-jára (Freud 1940/1958) támaszkodva a tudati és a tudatelőttes együttes működésére vezeti vissza, és idézi a Freudnál szereplő példát: [*Kam zum*] *Vorschein* × *Schweinerein* = *Vorschwein* (2001: 606). Kifejtve: „Contradictory conceptual contents may result in abortive verbal products. Improper verbal condensations are frequent […] as slips-of-the tongue" (uo.). Ennek megfelelően a nyelvbotlás nem más, mint „unintentional intercrossing of an intended verbal expression with an underlying repressed one" (2001: 31). Nem kétséges, hogy a nyelvbotlás létrejöttében ez a mechanizmus valóban működik, de hozzá kell tennünk, hogy csak egy hányadukban érvényesül. Az esetek jelentős részében kizárólag a hangtan szintjén azonosítható, elsődlegesen szekvenciaszervezési átrendeződéseket ismerünk fel. Ezt egyébiránt maga Fónagy is így gondolja, hiszen nála a fölérendelt kategória fogalmi tartalmak ütközése, amelyek alá a nyelvbotlást – más megjelenési formák mellett – besorolja: tévcselekvés → nyelvbotlás. Mindenesetre a központi helyen szereplő meghatározás mindig egy szándékolt mögöttes, de elfojtott nyelvi kifejezést tételez fel. A hangsúlyos elem itt a 'szándékolt'. A szándék motívuma azután állandó kulcsfogalma a meghatározási kísérleteknek (lásd pl. Gósy 2004: 10). De a 'szándék' túlságosan bizonytalan fogalom ahhoz, hogy a szóban forgó jelenséget körülhatároljuk vele. Annál is inkább, mivel az elakadások között nem kis számban vannak olyanok, amelyekben éppen a szándékolt elem hiányzik. Helyesebb lenne tehát általánosságban 'a rendszeralkalmazás műveleti hibái' kifejezést használni, mint Szépe Judit (2008: 312) teszi. Így a meghatározás univerzális jelleget kap, mégsem válik túláltalánosítóvá. Elégségesen szigorú ahhoz, hogy éles fogalmi ollóval válassza le a nyelvbotlást azokról a tévesztésekről, amelyek nem tartoznak közéjük, például a konvencionális artikulációs hibákat („Szép Ernő mindig *Fép Ejnő*nek mondta a nevét") és azonosításukat, a parafáziákat (*kiros* a *piros* helyett), a lazítási jelenségekből adódó nehézségeket (lezser beszédben a *vállat* mint a *vállalat* redukált változata), a lexikai ismerethiányból fakadó téves alakokat *(bakterológia, flusztráció)* és természetesen az információbővítő, imitált félremondásokat (*katasztrojka* vagy Weöresnél: *gázmester* a *házmester* torzításával). Gósy Mária kutatócsoportja teljesítményének jelentős nóvuma a percepció szerepének indokolt kiemelése az egyedi nyelvbotlásjelenségek értelmezésében. Emiatt is külön sajnálatos, hogy a gyűjtendő nyelvbotlásesetek definíciójában ez a szempont azután nem kap helyet (lásd Gósy 2004: 10).

1.2. A központi kérdés azonban a nyelvbotlások létrejöttének miértje és hogyanja, és ezzel már osztályozásuk rendjét is érintjük.

Lashley (1951/1961: 187) tételét Huszár Ágnes (2005: 52) magyarul így adja vissza: „sorrendi csere csak akkor mehet végbe, ha **egyidejűleg** [kiemelés tőlem] több elem van készenléti állapotban". Ez egészen alapvető megállapítás. A megfogalmazást azonban szigorítani szükséges. Az 'egyidejűség' valójában az össze-

tevők és viszonyaik együttes jelenlétét fejezi ki egy időpontra kivetített állapotukban, és nem kötődik (idő)tartamhoz. Az időtartam az implementációs folyamathoz tartozik, amely fenntartja ezt az információs állapotot új impulzus felléptéig, sőt egy újabb impulzus azt akár ismét felidézheti – mondjuk, egy sikertelen keresési műveletet követően.

A nyelvbotlás magyarázóelveit a szakágazat számos modellben foglalta össze (ezekre lásd Huszár 2005: 51–69). Közülük kétségkívül a PDP (párhuzamos megosztott feldolgozás) lát legmélyebbre (vö. Huszár 2005: 51), de ebben is találunk kritikus mozzanatokat. A PDP-modell azonos összetevőkkel dolgozik: „egyetlen hálózat közös jegyekkel jellemzett mintázatot dolgoz fel"; a 'közös jegyek' együttes megjelenése folytán „tendencia van arra, hogy az egyik mintára jellemző általános aktivációs pattern interferenciát kapjon a másik mintától". (Így történik, hogy a *fölmentéskérés* helyett *fölméréskérés* hangzik el.) Ez azonban igen elnagyolt magyarázat. a) Említetlen marad a 'közös elem' fogalmának értelmezése a modellben. Közös elem lehet két mintázatban a szótagszerkezeten belüli azonos pozíció, amely azonban – a szinonima lehívásának késztetésén túl – aligha ad magyarázatot arra, hogy a mintázat adott pontján miért éppen *x* fonéma jelenik meg *y* fonéma helyén. b) Azt tételezi fel, hogy egy mintázat, az 'általános aktivációs pattern' önmagában homogén. Ezt a műszóhasználatot követve, a 'közös elem' és az 'aktiváció' csak egymás függvényében értelmezhető. A 'közös elem' nyilvánvalóan kevésbé „közös", ha az aktivációban a lehívó ereje kisebb. Tudjuk, a szóbelseji fonémák lazítottabbak, mint a szélső helyzetűek (erre jutott már Stemberger 1985, illetve Rumelhart–McClelland 1982 is – lásd még Huszár 2005: 60). Hasonló jelenséget viszont ismeretesen a köznapi lazítási folyamatokban is találunk (vö. pl. Szende 1992, 1997), és ha így van, megerősítve láthatjuk, hogy működik egy fölérendelt irányító elv, amely az egy mintázaton belüli összetevőket eltérő mértékű kifejtettséggel jeleníti meg. Vagyis: a nyelvbotlásokban ütköző minták (pl. szavak, szóalakok) – bár nem azonos mérvű, de – egyaránt inhomogén felépítésűek. Ez a körülmény lehet legalábbis egyik fontos forrása a nyelvbotlások nagyarányú változatosságának. A lehívandó mintáért vetélkedő alternánsok 'kiemelt hely'-indexe ugyanúgy a hasonlóság eleme, mint azok egyes res extensa típusú, „testes" komponensei, DF-jei. Az utóbbiak, mint tudjuk, szintén nem ugyanolyan stabilitásfokúak. A szibilánsok jellegadó zörejtömbjei a spektrumon egyértelműbben vannak körülhatárolva, azonos beszélőnél akusztikai jellemzőik kevésbé ingadoznak, mint a magánhangzók formánsértékei az eltérő hangkörnyezetekben.

Tudjuk azonban azt is, hogy „a nem nyelvi koncepció", vagyis a közlés kiindulása, amely fogalmi természetű, szövegbe fordításakor nem merül ki „rokon értelmű szavak csereberéjében", hanem több forrásból táplálkozik (lásd Huszár 2005: 64). Sőt az aktiváció intenzitásának egyenetlensége – és erről nem találunk említést – magukra a fonológiai jegyekre is kiterjed. Egyes összetevők, mint a 'folyamatosság', a 'zöngésség' vagy éppen a 'zár' intenzitásának mértéke maga is eltérhet a folyamat különböző szakaszain. Emellett a párhuzamosan felidéződő szavak szótagstruktúrá-

jának hasonlósága erőteljesen közrejátszhat a nyelvbotlások anomáliáinak létrejöttében, mint ezt Huszár Ágnes is említi, elsősorban Garrettre hivatkozva. A szókeresések kísérleti lépései ugyanezt a részletekben is tanúsítják (lásd lejjebb, a 2. pontban).

A tárgyalt modellek nem fordítanak súlyát megillető figyelmet a homofonikus attrakcióra, amely ugyancsak termékeny televénye a szótévesztéseknek (de lásd Huszár 2005: 32 és 41–42). A szófelidézések kereső műveleteiben világosan nyomon követhető a nemritkán bravúros fonológiai elemzés, amely – bár ez a közlő számára nem tudatosul – egyszerre több hangtani kategóriát vesz alapul a „nyelvemen van" szó megtalálásához (lásd még 2.2. pont).

A modellek procedurális, műveleti alapúak, amelyek gyújtópontjában az a kérdés áll, milyen lépéseket kell feltételeznünk a realizálódó nyelvbotlás felszíni alakjának kialakulásáig, és azok milyen terjedelmű szekvenciát fognak át. Nos, Huszár Ágnes (2005: 86) – Garrettel összhangban – úgy nyilatkozik, hogy a tervezés leggyakrabban „tagmondatnyi nagyságrendű". A beszédközlés vonatkozásában ez pontosabban úgy értendő, hogy egy – akár megszakított vagy újratervezett – frázis határaiig terjed. Mint azonban Huszár Ágnes is beszámol róla, a fonológiai szint vizsgálata ezt a sejtést nem erősíti meg. A spontán beszéd elemzésének tanúsága szerint is, a tévesztések ok-okozati viszonyai nemritkán átkötődnek akár mondathatárokon keresztül, amint mi is tapasztaltuk (lásd Szépe 2006: 82). Eszerint: „A tévesztések kiváltó oka igen ritkán lépi túl a frázishatárt vagy a tagmondathatárt, a vizsgált részkorpuszban négy alkalommal történt ilyen (például (7a–b)); mondathatár, illetőleg közléshatár átlépésére pedig egyáltalán nem volt példa [a 125 esetleírásban – SzT]. Patologikus tévesztésekben a tagmondathatár átlépése ugyancsak ritka, ám a megnevezésben és utánmondásban károsodott beszéd perszeverációs stratégiái gyakran mutatnak közlésegységet túllépő kiváltó okot". Az idézett esetek pedig, (7a): *akkor nem egybepárolnám a tarajjal, hanem tejföllel spagettit főznék* – 'karajjal'; (7b): *turistaszalámiből nem többet, mint tíz dekát* – 'szalámiból'.

1.3. Tény: perszeveráció, anticipáció, metatézis a szerkezetépítésben stratégiailag egyformán megvannak minden nyelvi szinten (fonéma, tő- és toldalékmorféma, szóalak, kötött szintaktikai szerkezet). Ez arra utal, hogy vezérlésüknek közös irányító elve van: a globális mozgósítás. Az igék vonzatstruktúrájának vegyülése világos bizonyítéka a vetélkedő változatok együttes megjelenésének (erre lásd pl. Huszár 2005: 86). Tehát hitelesebb, ha nem úgy fogalmazunk, hogy valamelyik elem a szekvenciában „előbb" vagy „később" jelenik meg, vagy éppen „keresztbe" rendeződik egy másik elemmel, hiszen itt eltérő nembeliségű entitásokról van szó, és az egyes fajták megjelenhetnek egyszerre is egyazon tévesztésben. A jelenség lényege éppen az, hogy az aktuálisan mozgósított elemek, amelyek egy megjelenési hely alternánsai, a szekvenciaépítés irányításának zárlatai folytán mintegy véletlen eloszlás szerint realizálódnak. Vagyis a szekvenciaszervezés kihagyásaiban megjelenhetik véletlenszerűen akár a normatíve odatartozó elem is. Azaz a véletlen egybeeshet akár a szabályossal/determinálttal. Ezzel az értelmezéssel jobban magyarázható, miért ismét-

lődhetnek egy szekvenciarészleten belül is ugyanazok a hibák. Hiszen a szakaszhatárig semmiképp nem lineárisan, hanem globálisan van programozva a hangtani implementáció. Így aligha volna értelme olyasmit mondani, hogy az adott szakaszon belül „kétszer perszeverálunk".

Mindez a mondatátszövődésre is áll, itt azonban a sorrendi leosztásban szereplő összetevők szintaktikai szerkezetek, és sokkal kisebb hányadukban minősíthetők „hibának". Ennek oka az, hogy az alapértelmezésben nem szokványos sorrendezés gyakori eszköze a kiemelésnek. A nem szokványos sorrendezés viszont csak akkor minősülhet normatívnak, ha a megfelelő szupraszegmentális eszközhasználattal párosul. Ha ilyennek nincs nyoma, és az intonációs frázis semleges, az output: hiba. A fentiek megerősítést kapnak a szöveg szemantikai szervezésének oldaláról is. A negációt hordozó elem beiktatása a mondatban két sorrendi helyen is bekövetkezhet, ha a negáció a tagadó igén van: *A virágnak megtiltani nem lehet, hogy ne nyíljék, ha jő a szép kikelet* (lásd Huszár 2005: 108–109). A mondatnak persze van egy lehetséges másfajta interpretációja, amelyben a *ne nyíljék* kifejezés oratio recta, mintegy idézetként. Ezzel a kétszeres negáció nyomán keletkezett ellentmondás megszűnik. Ebben az esetben akkor a *hogy* kötőszót egyszerűen idézőjelnek kell felfognunk.

1.4. A nyelvbotlások osztályozása általában szárazan felsorolásszerű (vö. pl. Gósy 2004), nem elég mélyen teoretikus alapú. Nem tükröz olyan fölérendelt kategóriaként alapul szolgáló magyarázó elvet, amely tudományos osztályozás kereteiben rendezi el a nyelvbotláseseteket vagy -fajtákat. (Ilyenre történt utalás ennek az alpontnak az elején.)

Természetesen helyénvaló a szünettartás gyanús eseteire is kitérni a 'megakadásjelenségek' vizsgálatában. Ezen a téren azonban nagyon is gyakorlatias nehézségek adódnak. A korpusz kezelésében nem különülnek el az ún. funkcionális szünetek és azok, amelyek a megakadás velejárói. Önmagukban az időtartamértékekre alapozva nem határozható meg, mely esetben van szó esetleg megnyújtott funkcionális szünetről, és mikor hezitációról, amelynek az azonosításához aligha nélkülözhetjük a tartalmi elemzés eszközeit. Annyit mindenesetre bizonyosan mondhatunk, hogy a szünet időtartamának növekedésével nő a kritikus hely hezitációként való hiteles azonosításának biztonsága. Ismeretes másfelől, hogy a tagolási egységek mezsgyéibe eső szünetek időtartamai jól követhető összefüggést mutatnak a tagolási egységek nagyságrendjével (vö. Sallai–Szende 1975). Ez a paraméter mindenesetre mégis valamelyes támpontot adhat a megfelelő szelekcióhoz.

Érdemes felhívni a figyelmet arra is, hogy a közlőtársak számára a nyelvbotlások nem kis hányadban egyszerűen rejtve maradnak: Bóna Judit (2006: 103) vizsgálatai szerint „a kísérleti személyek a tesztszöveg megakadásainak csupán egy részét vették észre, egyénenként eltérő mértékben". Tudnunk kell továbbá, hogy a tévesztésben ártalmatlan faux pas-val, alkalmi kisiklással állunk-e szemben, amely felett a hallgató egyszerűen átsiklik, vagy azzal az esettel van-e dolgunk, mint amikor – a gú-

nyolódó anekdota szerint – a japán anyanyelvű diplomatafeleség a *When did you have your last elections here in New York?* kérdésben az *elections* helyén *erections*-t artikulált. Idesorolódnak azután az imitált félrehallások (pl. szóviccekben) is, amelyek kapcsán éppen a recipiens oldalán jelentkező tévesztés, „fülbotlás" a kommunikációs hatás forrása. Ezeket a vonatkozásokat Gósy (2004: 10) és munkacsoportja határozott mozdulattal kizárja a vizsgálandó jelenségeinek köréből. Indokolt tehát a tematikai korrekció, amelyet ugyanebben a kötetben Bóna Judit végez el. Az ő csoportosításában új okmegjelölés is felmerül, a homályos „az empátia hiánya" motívum. (Úgy tűnik, ez kedvesen romantikus metaforája a figyelem alacsony intenzitású beszabályozásának. De akár ennél is jobban megszoríthatjuk a fogalmat: a percepciós-feldolgozási rendszer adatfelvételi bemenetének szűkítése, ami történik.) Ezt illetően ismét a régebbi módszertani kérdés vetődik fel: hogyan különül el a félrehallástól, és vajon miféle közös alapelv az, amely összekapcsolja egy fonéma téves azonosítását és a szójelentések keverését. Egy azonban egészen bizonyos. A szövegfeldolgozás folyamata semmiképpen nem az, ahogy azt a szerző látni véli: „A beszéd feldolgozása a hallásra épül, majd ezt követi[k] a beszédhangok, hangsorok azonosítása, az észlelés, az erre épülő szintaktikai és szemantikai elemzések" (Bóna 2004: 223). Amire a szerző gondol, az a feldolgozás rendszerszintjeinek hierarchikus viszonya. A valóságban természetesen a szintek és dimenziók egymásra hangolt együttműködéséről van szó, amelynek a hátteréhez aktívan hozzátartozik a visszacsatolás művelete is. A nyelvbotláskutatás újabb koncepciói – régibb előzmények alapján – ezt a tényt már általánosan figyelembe veszik (lásd erre Szépe 2008, különösen 313–317). Tóth Andrea (2008) vizsgálata azt igazolja, hogy a beszédkivitelezés ellenőrző elemzési eljárásai kidolgozottabb program szerint működnek. A megfigyelést az az adat erősíti meg, amely szerint a megakadások elhárítására az előrehaladottabb szinkrontolmács-hallgatók módszeres kiképzésük nyomán relatíve hosszabb korrekciós időt használnak fel, mint kezdőként tették.

Miért kell azonban egyáltalán külön szintről és dimenzióról beszélni? Mély teoretikus problémáról van szó, amelynek megoldását Szépe Juditnál találjuk meg igen közérthető, frappáns formában (vö. Szépe 2008: 315–316).

A „Beszédkutatás"-csapat munkájával kapcsolatban talán nem mellékes még egy megjegyzést tenni. Zavaró az explikációkban egy megkerülhetetlen pszichológiai kategória hibás használata. Pszicholingvisztikával foglalkozó szakember számára a „tudat alatti" nem létezik. (Hamvas Béla számára sem, nála csak „paplanalatti" van.) A klasszikus triász ugyanis a 'tudattalan' (unbewusst), a 'tudatelőttes' (vorbewusst) és a 'tudatos' (bewusst). A melléfogás itt nem abban merül ki, hogy terminológiai tévesztés történt. Kiegészül azzal, hogy egyáltalán nem világos, vajon a 'tudattalant', a 'tudatelőttest', esetleg a kettőt együtt kellene-e a „tudat alattin" értenünk.

1.5. Az eltérő stratégiai utakat követő és eltérő adathalmazokkal dolgozó nyelvbotláskutatások bőségesen kínálják az alkalmat a kiigazításra, továbbvezetésekre. Az említetteken kívül a legfontosabbak alighanem az alábbiak.

Szépe Judit (2008) mindenekelőtt arra mutat rá, hogy a nyelvbotlások mozgás- és hatástere sokkal szélesebb, mint ahogy ezt a már idézett szerzők látják. Vagyis nem „csak maga a beszédhang fejt ki előfeszítő hatást [= priming]. […] Nincs előfeszítő hatása még több jegy előzetes meglétének sem", mint Huszár Ágnes (2005: 17) – a szakma elterjedt véleményét elfogadva – gondolja. Az érintett szegmentumok egyedi artikulációs-akusztikai összetevői önmagukban is lehetnek indító tényezők („előfeszítő hatásúak") a nyelvbotlások létrejöttében, amint Szépe (2008: 317) példái tanúsítják. Nyomatékosan igazolják ezt a korrekciót a szókeresések elemzései is (vö. Szende–Szépe 2006, és lásd lejjebb).

1.6. Éppen a nyelvbotlások jósolhatóságának szemszögéből perdöntő a szekvencia fonotaktikai adottságainak figyelembevétele. Wundt (1904) még nagyon általánosan fogalmazott: „a nyelvbotlás kizárólag csak az adott nyelvben elfogadható beszédhang-szekvenciát hoz létre" (idézi Huszár 2005: 29). Szépe Judit (2006) elemzései arról tanúskodnak, hogy prediktív szerepű a szóalakban elfoglalt pozíció és a tagolási határ, továbbá a hangsúlyosság és a kontextus. A nyelvbotlások devianciáinak létrejöttében a nagy hatóerejű, közös irányító elv ugyancsak a jegyek terminusaiban írható le. Ez a „jegykiterjesztés", amely – a magyarra nézve a magánhangzóharmónia-alapú egyneműsítés tendenciájában is – összességében végső soron „az összetevők vagy szabályok homogenizálásában" valósul meg (Szépe 2008: 324). A homogenizálás – kézenfekvően – feltételezi a tévesztés létrejöttében részes komponensek együttes megjelenését. A lemmakeresés esetében ugyanez a helyzet. A lemmához tartozó, rivalizáló komponensek eltérő szerkezeteket idéznek fel, vagyis a célszónak és a tévesztett szónak például a vonzatkerete élesen különbözik, és akkor a szerkezetek keverednek egy közös információs állományban. Amire itt rá kell mutatnunk: a lexikai szintű tévesztések műveletei lényegében ugyanarra a srófra járnak, mint a fonológiai alapú botlásokéi. (Tisztában kell lennünk persze azzal is, hogy a szóválasztás tévesztései nem kizárólag szemantikai alapúak. Állhat mögöttük homofonikus attrakció, mint amikor a *szolid* 'szilárd, megalapozott' melléknév a hangzásképlet alapján felveszi a *szelíd* 'szerény, mértéktartó' szemantikai jegyét.)

1.7. A jósolhatóság kérdése a tévesztett/hibás alakulat fonotaktikai (szó)szerkezeti vonatkozásában vetődik fel (lásd Huszár 2005: 29, Wundtra hivatkozva). Feltehetjük azonban más értelemben is: jósolható-e a beszédprodukcióban nyelvbotlás fellépése a közlésfolyamat egyes pontjain, szakaszain? Erre mindenesetre van utalás Garrettnél is (vö. Huszár 2005: 30). Vagyis vannak-e a közlés alakításában olyan körülmények, amelyek indukálják nyelvbotlás létrejöttét, és a meghatározó pragmatikai-kommunikációs paraméterek közül melyek lehetnek ilyenek?

Bizonyosan számolnunk kell általában a közlési szituáció jellemzőivel. Ezek elsődlegesen: a) a téma, a közlők viszonya, a témával kapcsolatos attitűdök (fajsúly, érzelmi és kulturális determinációk, mint intimitás, a közlés célja és várható stratégiai következményei); b) a konceptum fogalmi bonyolultsága (absztrakciós szintű vélemény bizonytalansága); c) a szóválasztás lexikai háttere (több, közel eső szinonima,

magyar eredetű vagy idegen nyelvi [szak]szó), szóhossz és összetételi viszonyok; d) a nyelvi kód/kompetencia kidolgozottsága; e) a beszédtempó és a jel/zaj viszony. Ebben a vonatkozásban rengeteg munka van hátra.

A bevezetőben már utaltunk a kutatások bizonyosfajta féloldalasságára. A nyelvbotlások elemzésének műveleti oldalán, vagyis abban, hogy ezek hogyan jönnek létre, nem vizsgálják a szókeresés állomásait, illetve ezeknek egymáshoz és a célszóhoz való viszonyát. A 2. pont ennek a hiányosságnak a részleges pótlását kísérli meg Szende–Szépe (2006) alapján, az ott szereplő esetelemzés gyakorlatilag szó szerinti megismétlésével.

2. Mint eddig is érzékeltettük, a nyelvbotlás létrejötte sok kommunikációs szálon szövődő esemény. Nemcsak a távolibb szövegkörnyezet, de táptalaja lehet akár a közlemény információs felépítése is, azaz a közleményben foglalt híregységek sorrendje. Könnyen belátható, hogy így a választható közlési egységek és kombinációik száma még inkább megnő. Ami minket most bevezetésképpen közelebbről érdekel, ez a külső koncentrikus kör.

Békési Imre egyik ötletes leçon de textes-jében azt mutatja be, hogy a szöveg – egész pontosan a hír – hogyan változik meg az összetevő kijelentések beépítettségi sorrendjének átforgatásával ugyanazon a megnyilatkozáson belül (vö. Békési 1986: 103–105). Természetesen tágabb értelemben szerkezeti változatok eltérő választásairól van szó azzal a következménnyel, hogy a szöveg mint információ értelmezési tartománya más lesz. Legfőképpen azáltal, hogy a tényállás leírásában az oksági összefüggések és a komponensek hírértékviszonyai módosulnak. A hatás forrása az, hogy az eltérő szerkezetek szükségszerűen más és más információs, kognitív, kultúraspecifikus utalásokat tartalmaznak. Ez a háttér azonban nemcsak felidézhető, hanem a szövegalakítás irányító tényezője is. Sőt a szövegalkotás folyamatának indító pontján ebből a teljesebb háttérből szerveződnek maguk a komponensek is. Ha a fogalmi összetevőket a spontán közlés folyamán a közlő nem éri el, mert „nem jut eszébe" a megfelelő lexikai egység vagy kifejezés, keresésbe kezd, hogy ráakadjon a hiányzó elemre. A keresés eredményességét kézenfekvően csak a megfelelő stratégia garantálhatja, vagyis valamennyi mozgósítható információs ösvény végigpásztázása. A keresőstratégiát és működését köz- és személynevek felidézési kísérletének folyamatain illusztráljuk.

2.1. A jelenség mindennapos: nem jön a nyelvünkre a megfelelő szó vagy az illető neve. Ha a késztetés erős, a mozgósítás teljes lesz, minden hadra fogható eszköz igénybevételével (vö. a *Szezám, tárulj!* mesei motívumot). A probléma tárgyalásának – Freudig visszamenőleg – jelentős előzményei vannak (lásd legutóbb Huszár 2004; Szépe 2005). Jelen megközelítésünk azonban műveleti jellegű, mint a maga témájában Békésié. Fő kérdésünk az, hogy a) a felidézés folyamatában, azaz a lehívási kísérletek sorrendjében melyik lépésben milyen tartalmú információs tartományt célzunk meg, és hogy b) a sorrend egyenes vonalú előrehaladást jelent-e az elérendő

célszóhoz, vagy véletlenszerűen, (tév)utak váltogatásával, visszalépésekkel halad a végső soron helyes találatig.

2.2. Most is folyó felmérésünkből az alábbi példákat vesszük, két – akadémiai képzettségű – középkorú közlőtől. Az adatok egymásutánja a keresés állomásainak sorrendjét jelenti. (Az utolsó lépés az összeállításban mindig a célszó.)[1]

(1) a) […gar…] – b) [ys:õ:] … *Le rire* – c) *sikeres francia filozófiaprofesszor Párizsban* – d) *Hervé* – e) *Lamartine* – f) *Herrère* – g) *(Henri) Bergson;*
(2) a) *gepárd* – b) *gibbon* – c) *gnú* – d) *muflon;*
(3) a) *teljesen* [szünet] – b) *teljesen elszaporodott* – c) [szünet] *elhatalmasodott* – d) [szünet] *szét/elszóródott* – e) *teljesen elharapódzott;*
(4) a) [nem] *teszt* – b) [nem] *hipotézis* – c) *symbol.*

A szófelidézés lépéseinek magyarázatában elsősorban azt igyekszünk feltárni, hogy a keresés egyes állomásain a rendszer melyik szintjét mozgósítja a közlő, merre halad tovább, illetőleg visszafelé.

Az (1) példa valamennyi közül a legösszetettebb: Az a) lépésben csupán a szegmentális szint kerül a képbe: egy lexikailag amorf alakzat tűnik fel, amely csak a fonotaktikai jólformáltság feltételeinek felel meg. Elemei mindazonáltal utalnak a célszóra, amennyiben a mássalhangzók a célszó elemei is, habár nem azokban a fonotaktikai pozíciókban, ahol a célszó szerint a helyük lenne. A b) a lexikális szintet választja, mégpedig egy, a közlő szakmájában ismert kutató, *Husson* francia fonetikus teljes vezetéknevét találva el; ezzel valójában részlegesen mozgósítva van a kognitív-kulturális háttér is, amely azután a c) és a d) útkeresésben kizárólagossá válik. A b) lépésben azonban nem marad néma a fonológiai összetevő sem, hiszen a téves alak ismétli a célszó fonémáinak egy hányadát, szótagszámát és jórészt szótagképletét is. (A közlő magyar anyanyelvű, így az eredeti francia névben szereplő /s/ számára lehetségesen hosszú, tehát ambiszillabikus, ennélfogva a teljes alak két zárt szótagot tartalmaz, akár a célszóban, mármint ahogy az utóbbit – szintén „magyarosan", [bɛrkson]-nak – ejti.) A lényeges újdonság mégis a műveltségi ismeret akcióba vonása: a szerző nagy népszerűséget szerzett művének a címe, eredeti nyelven, hozzá-

[1] A vizsgálat célkitűzése a szókeresés stratégiájának értőbb megismerése volt. Az adatgyűjtés menete – egyes részletek elhagyásával – a következő: Értelmiségiek spontán beszélgetésében elakadás esetén a közlőnek meg kellett mondania, milyen elemek jutottak eszébe, amikor nyomára akart bukkanni a hiányzó szónak (pl. köz- vagy személynévnek, egy sztereotip fordulat kötelező összetevőjének stb.). Az egymást követő lépések nyelvi adatai, tehát teljes lexikai egységek vagy szócsonkok, előfordulásuk sorrendjében rögzítésre kerültek. Hozzáfűztük az adathoz azokat a kommentárokat is, amelyekben a közlő elmondta, szerinte miért éppen erre vagy arra a tévesztett alakra jutott. Az egyes lépések nyelvi anyagát azután összevetettük a célszóval. Az eltérések elemzésével pedig igyekeztünk okát adni, miért éppen az egyik vagy másik tévesztett elem jelent meg a célszó elérése előtt. A hezitációk időtartamát nem mértük. (Előfordult, hogy a keresett szó a közlőnek csak két nap elteltével jutott eszébe.) Az adatok és a felmérés eredményei még nem kerültek publikálásra.

kapcsolódik a fonológiai képlethez. A d) lépés, *Hervé* tétovázó megismétlése a c) szerinti stratégiának, soványabb kulturális hozammal, de nem veszítve el a fonológiai támpontokat a *Bergson*-hoz, noha újdonságként mindössze két szegmentumot azonosít, /e/-t és /r/-t. [Megjegyzendő, hogy az /r/ valójában már megvolt a)-ban is.] Figyeljünk fel azonban arra, hogy itt a felderítés szervizútra tér. *Hervé* az *Henri*-t célozza meg, nem a vezetéknevet. Ezt jelzi a köztes állomáson a szegmentumszám, a szótagszerkezet egyezése és a szonoránsok megjelenése a szótaghatáron, valamint számos magánhangzós jegy. A dráma e) felvonásában új távlat nyílik, a morfolexika bevonásával. A *Lamartine,* amely szintén megzendít kultúrtörténeti áthallásokat, érzékelhetően „extralexikális": a [la], vagyis a virtuális francia névelő belépése inkább a szintagma kategóriájának felel meg aktuális adatközlőnk számára, mint a szóénak. Ez egyben homályos utalás arra, hogy a keresett név valamiképpen eltér a szokványos francia vezetéknevek szerkezetétől, és ebben az értelemben az „idegenszerűség" képzetét járulékos információként szintén magában foglalja. Emlékezzünk a *Bergson* német etimonjára. Az f) lépésre nincs magyarázatunk. Kétségkívül rögzíti az eddig kibányászott fonológiai információt, esetleg tovább közelíti a szegmentális sorrendet a célszóéhoz, de nem ad újat az előző két lépésben szerzettekhez, és még csak kulturális háttérutalásokat sem fedeztünk fel benne. Elgondolkodtató a szókezdő néma /h/ ismételt feltűnése, amellyel már a d) lépésben is találkoztunk. A régi-új motívum megerősíti azt a magyarázatot, hogy a keresés tárgya tulajdonképpen a teljes név, és akkor a /h/ valójában az *Henri* keresztnév jelzése a felidézés előszobájában. Összességében tapasztalataink egy sejtést lobbantanak fel: az előrehaladás mellett a műveletnek lehetnek kifáradásos tünetei, üresjáratai, amelyeknek talán egyetlen funkciója a korábbiak rögzítése, mintegy összefoglalva, bár helyenként esetleg el is rontva az addigiakat. (Egy ilyen hipotézist azonban csak pszichológusok tudnának megerősíteni, akik mindig mindennel tisztában vannak.)

A (2) esetünk céltárgya a *muflon* ('csigásan csavarodó szarvú vadjuh; Ovis musimon') képzete, amelyet az élőhely, az életforma és az állat mozgására vonatkozó fogalmi információk egészítenek ki. Az a) lépésben aligha több, mint a genus felidézése történik meg, néhány kiegészítéssel talán a differentia specifica komponensek köréből az ún. asszociatív jelentés-összetevők közvetítésével ('gyorsaság', 'nem háziállat' stb.). Talán több puszta esetlegességnél, hogy a szótagszám egyezik a célszóéval, és a szókezdő onset optimális, akárcsak a *muflon*-ban, valamint hogy egy másik fonotaktikai pozícióban szintén bilabiális mássalhangzót kapunk, /p/-t, igaz, nem szókezdeten, de onset helyzetben. Ha így van, egyszerre van mozgósítva a fogalomkészleti és a fonológiai állomány. A b) fokozatban egyeduralkodó a fonológia, a kísérleti megoldás a lexikai vonatkozásból csak az egyetlen, nem sokat mondó fogalomjegyet, a tág jelentéskörű 'emlős' szemémát őrzi. A szótagszerkezet ellenben jól rímel, és a szóvég megegyezik a célszóéval. Nyilvánvaló azonban a diszharmónia a jelentés tekintetében. Ennek korrigálására történik próbálkozás a c) lépésben. A közlő fogyatékos állattani ismeretei a *gnú*-t hozzák be. A kínálat fonológiailag látszólag szánal-

mas módon alkalmatlan. De nem különb a helyzet jelentéstanilag sem: majdnem szó szerint „szarva közt a tőgyét". A hottentotta eredetű szó a dél-afrikai szavannák tehénantilopszerű lakóját jelöli (a Conochaetes egyik speciesét, a C. gnou-t), az ÉKsz nem is tartja számon; a közlő pedig amúgy is legfeljebb a pilisi vagy a bakonyi erdőkig jutott el. A lépés mégsem teljesen ismeretlen. A feltételezés ugyanaz, mint amelyet már láttunk: a korábbiak megerősítése, talán éppen a legkényesebb, -kétségesebb szegmentális összetevőkben. Mindenesetre megvan az /u/ és a nazális mássalhangzó, amelyek a közlő kiindulásának szilárd pontjai. Szókezdetre zárhang került, bár az nem [+folyamatos] jegyű, mint a célszó /m/-je; viszont a [folyamatosság] nem minősül klasszikus értelemben vett osztályozó jegynek (erre lásd Cser 1999). A veszteség – bár meglehet, ez most nem is olyan fontos mozzanat – nagy, a szótagszám és -szerkezet elkallódott. (Azért, mert az valahol már megvolt, így nem kell törődni vele? Ismét pszichológust kell hívni.) A példa lépéseinek van egy nem jegyzett pontja is, a kísérlet átmeneti feladása, egyfajta gondolkodási szünet. A célszó ennek a hátteréből bukkan elő, mintegy váratlanul.

A (3) példában az elakadást a) jelzi, amely egy szerkezet első tagját, a módosítót írja ki. A b) az első olyan lexikai lehívás, amely a fogalmi közelítést jelzi, egy nagyon általános igei jelentéskategória egyedi felidézésével. Ez a jelentéskomponens következetesen ismétlődik a c) és d) lépésben, és összességében a 'kiterjedés' képzetének foglalata; a b)-beli továbbértelmezése végső soron az 'elemismétlés', a c) lépésben az 'intenzitásnövekedés', a d)-nél pedig 'egy esemény részfolyamatainak ismétlődése' specifikáló közelítést ismerhetjük fel. Megjegyzendő, hogy a szóba kerülő igék közös alaktani-jelentéstani tulajdonságokat mutatnak: mindhárom csak harmadik személyben használatos, mindhárom intranzitív, mellesleg az első kettő mediális, a harmadik passzív tő, aspektusa szerint valamennyi folyamatos. Arisztotelész örömére, mert ez a hasonlóság arra mutat, hogy a közlő működően létezőként tételezi műveletével az absztrakt kategóriákat. A fonológiai elemzéssel kevés dolgunk van. Mindegyik változat tele van a szegmentális elemek ismétlődésével; emellett a tövek kizárólag labiális magánhangzót tartalmaznak, sőt a szóalakok a célszóig azonos számú és funkciójú testes morfémából állnak (igekötő + igető + időjel). A fonológia, a morfológia és a lexikon szintjén a keresés harmonikus párhuzamban halad előre.

A (4) megidézett esetünk azt van hivatva illusztrálni, hogy a keresés lehet vegytisztán „egyvonalú". Itt csak a kognitív dimenzió jut szerephez. Fonológiai információt az adatközlő egyáltalán nem vesz igénybe, hiszen a lépések sorozatában sem a szegmentális állomány, sem a szótagszám, sem a szótagszerkezet nem mutat összefüggést. Úgy tűnik, vannak esetek, amikor egy kis elemszámú, fogalmilag egynemű halmaz, jelen esetben a tudományos kutatás általános fogalmi kelléktára, megengedi a korlátozott eszközhasználat luxusát.

Idevágó megfigyeléseink az alábbi következtetéseket teszik lehetővé: a) Elakadásban a szófelidézés művelete több nyelvi-kommunikációs rendszerszint adataira

támaszkodik. A rendszerszintek által kínált lehetőségeket nem (feltétlenül) egyszerre, egyazon lépésben használja fel. b) A művelet folyamán visszalépések és újraindítások történnek, lehetségesen a rendszerszintek váltakozó igénybevételével, illetve egyesek kizárásával. c) A sikeres felidézés mindig egyetlen nyelvi adatot eredményez, variánsai nincsenek. (A kép persze nem teljes. De maradni akartunk a példák tanúságánál és tanulságainál.)

2.3. Végül a leszűrtek alapján – (5)-ben – tegyünk egy enyhén szólva is merész kísérletet. Próbáljuk meg mintegy laboratóriumi körülmények között generálni az elakadást és a szófelidézés menetét. Érdemes pályatársunk nevét keressük:

(5) a) *sikeres nyelvész, távol a tudományos közélet vásári forgatagától és talmi csillogásától* – b) *Csongrádi* – c) *Szegedi* – d) *Vékási* – e) *Békési [Imre].*

Az a) tétel nem szorul magyarázatra, a kísérlet ihletője a kulturális-tudománytörténeti információ. A b) lépésben a fonológiai képlet megfelel a szótagszámát tekintve, de nem kifogástalan a szótagszerkezet, valamint hibádzik a szegmentumsorozat az /n/ jelenléte miatt, /ʃ/ helyett /tʃ/-t találunk, de nem a megfelelő fonotaktikai pozícióban, és a hangrend sem a célszóé. Viszont a zöngés veláris – a velaritás megőrzésével – tartja magát, éppen a célszó képletének megfelelő pozícióban. Morfolexikai szempontból a helyzet jobb, földrajzi névhez *-i* melléknévképző csatlakozik. A d) visszalépés-rögzítés: távolodás mutatkozik a hangrend tekintetében és a jelentésjegyek egy részében. [Voltaképpen *Vékás Lajos* neve idéződik fel, az azonosító analógia kulturális hátterére magyarázatul lásd az a) kísérleti lépést.] Megmaradt a szótagok száma b)-nek megfelelően, a szótagszerkezetben közelítés van, noha a magánhangzó-harmónia tökéletlen. Mégis, a menet lényegében ugyanaz a végpontig, mint valóságos (1) példánknál. Utána viszont már célhoz értünk.

Megismételjük, puszta fikcióról van szó. Nem tudjuk tárgyilag igazolni, hogy a keresés lépései (5) esetünkben valóban pontosan ilyen sorrendben történtek, és csakugyan ezek lettek volna. A tapasztalatok azonban azt sugallják, hogy ezt a személynevet megcélzó valamennyi szókeresés minden lépésének az összeghalmazában az (5a–d) benne lenne.

Irodalom

Békési Imre (1986), A gondolkodás grammatikája. Tankönyvkiadó, Budapest.

Bóna Judit (2004), A beszédészlelési folyamat megakadásai. In: Gósy Mária (szerk.), Beszédkutatás 2004. „Nyelvbotlás”-korpusz, tanulmányok. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 223–230.

Bóna Judit (2006), A megakadásjelenségek akusztikai és percepciós sajátosságai. In: Gósy Mária (szerk.), Beszédkutatás 2006. Tanulmányok Vértes O. András emlékére. Budapest. 101–113.

Cser András (1999), On the feature [continuant]. Theoretical Linguistics 25: 215–234.

Fónagy Iván (2001), Languages within language. An evolutive approach. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia.

Freud, Sigmund (1940/1958), A mindennapi élet pszichopatológiája. Bibliotheca, Budapest. (Eredetije: Zur Psychopathologie des Alltagslebens.)

Garrett, Merrill F. (1993), Errors and their relevance for models of language production. In: Blanken, Gerhard (ed.), Linguistic disorders and pathologies. Gruyter, Berlin – New York. 72–92. (Idézi Huszár 2005.)

Gósy Mária (szerk.) (2004), Beszédkutatás 2004. „Nyelvbotlás"-korpusz, tanulmányok. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.

Huszár Ágnes (2004), Nyelvbotlások – hibás találatok a mentális lexikonban. Beszédgyógyítás 15/1: 48–64.

Huszár Ágnes (2005), A gondolattól a szóig. A beszéd folyamata a nyelvbotlások tükrében. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

Lashley, Karl S. (1951/1961), The problem of serial order in behavior. In: Saporta, Sol (ed.), Psycholinguistics. A book of readings. Holt, Rinehart and Winston, New York. 180–197. (Idézi Huszár 2005.)

McClelland, James L. – Rumelhart, David E. (1981), An interactive activation model of context effects in letter perception I. An account of basic findings. Psychological Review 88: 375–407. (Idézi Huszár 2005.)

Rumelhart, David E. – McClelland, James L. (1982), An interactive activation model of context effects in letter perception II. The contextual enhancement effect and some tests and extensions of the model. Psychological Review 89: 60–94. (Idézi Huszár 2005.)

Sallai János – Szende Tamás (1975), A szünet mint funkció. MNyTK 143. Budapest.

Stemberger, Joseph P. (1985), The lexicon in a model of language production. Garland, New York. (Idézi Huszár 2005.)

Szende Tamás (1992), Phonological representation and lenition processes. Hungarian Papers in Phonetics 24. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.

Szende Tamás (1997), Alapalak és lazítási folyamatok. Linguistica, Series A, Studia et Dissertationes 22. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.

Szende Tamás – Szépe Judit (2006), Szófelidézés elakadásokban. In: Galgóczi László – Vass László (szerk.), A mondat: kaland. Hetven tanulmány Békési Imre 70. születésnapjára. JGyF Kiadó, Szeged. 360–363. (= http://www.szendetamas.webzona.hu/bekesi.htm.pdf)

Szépe Judit (2005), Beszédtévesztések közös elve afáziásoknál, időskorúaknál és mindennapi nyelvbotlásainkban. Beszédgyógyítás 16/1: 32–74.

Szépe Judit (2006), Történetek egy lovag botlásaiból. In: Cser András (szerk.), Köszöntő kötet Szende Tamás tiszteletére. Open Art, Budapest. 77–99.

Szépe Judit (2008), Rövidzárlat és kisiklások a nyelvi realizáció szintjei között. NyK 105: 312–342.

Tóth Andrea (2008), Szinkrontolmácsolt szövegekben tetten érhető megakadások vizsgálata a gyakorlatszerzés függvényében. In: Kukorelli Katalin – Tóth Andrea (szerk.), A nyelvi, a szaknyelvi és a szakmai kommunikáció jövője Európában. X. Dunaújvárosi Nemzetközi Alkalmazott Nyelvészeti és Kommunikációs Konferencia. Dunaújvárosi Főiskola, Dunaújváros. 23–27.

Wundt, Wilhelm (1904[2]), Völkerpsychologie. Eine Untersuchung der Entwicklungsgesetze von Sprache, Mythus und Sitte I. Die Sprache. (Idézi Huszár 2005.)